

سیر تحول شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ در مکاتب نگارگری تاریخ میانه ایران

مریم سلیمانی* / فرزانه فرخ‌فر** / اکرم محمودی***

چکیده

شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ یکی از مهم‌ترین حوزه‌های هنر دینی است که در مکاتب‌نگارگری تاریخ میانه ایران کاربرد داشته‌است. این پژوهش قصد دارد ضمن شناسایی شاخص‌ترین شمایل‌نگاره‌های پیامبر در مکاتب نگارگری، به این پرسش پاسخ دهد: چه تحولات ریخت‌شناسانه‌ای در شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ در تاریخ میانه ایران به وقوع پیوسته است؟ روش تحقیق تحلیلی - تطبیقی، شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای - اسنادی و نمونه‌گیری این پژوهش را برترین شمایل‌های تاریخ میانه ایران که انتساب قطعی به دوره تاریخی مزبور و پیامبر اسلام داشته و کیفیت بصری و تنوع مضمونی مناسبی را دارا هستند، تشکیل می‌دهند. اغلب شمایل‌نگاره‌ها در ادوار نخستین تاریخ میانه، دارای اشتراکاتی همچون چهره‌های بدون نقاب، کاربرد هاله گرد دورسر، گزینه‌ی رنگی محدود، ساختار عمدتاً ایستا و ساده و خلوص و بی‌پیرایگی عناصر بصری هستند؛ لیکن از عصر ایلخانی به بعد از سادگی‌شان کاسته شده و به ترفندهای بصری ممتازی همچون دقت در جزئیات، چهره نقاب‌دار، هاله آتشین، گزینه رنگی متنوع، جامگان فاخر، کشیدی اندام، پرداخت دقیق و ساختار پویا و منحنی، در اعصار تیموری و صفوی دست‌یافته‌اند.

واژگان کلیدی

تاریخ میانه ایران، مکاتب نگارگری، شمایل‌نگاری، پیامبر اسلام.

smrym5047@gmail.com
farrokhfar@neyshabur.ac.ir
mahmoudi@nayshabur.ac.ir
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۰۲

*. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه نیشابور.
**. استادیار گروه پژوهش هنر دانشگاه نیشابور.
***. مربی گروه نقاشی دانشگاه نیشابور.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۸

طرح مسئله

با ظهور دین اسلام و گسترش تعالیم یگانه پرستی، سکوتی که در چند قرن نخستین در باب تصویرگری و چهره‌نگاری دینی صورت گرفته بود، در تاریخ میانه ایران درهم شکست. اسلام آوردن فرمانروایان مغول و حمایت از ادبا، دانشمندان و هنرمندان در پیروی از علم و ادب و هنر و اندیشه‌های اسلامی، زمینه مناسبی برای تهیه کتب مصور با مضامین تاریخی و ادبی - به‌ویژه قصص پیامبران و حوادث زندگی آنان - پدید آورد.^۱ بدین صورت نخستین شمایل‌نگاره‌های رسول خدا ﷺ در مکاتب نگارگری ایران، در آغاز تاریخ میانه ظهور یافتند و در همین دوران به شکوفایی رسیدند. این شمایل در قیاس با نمونه‌های پس از آن، تفاوت‌های چشمگیری را از نظر شیوه بازنمایی و ساختار نمایش می‌دهند. این تغییر، نشان از آن دارد که اندیشه‌های مذهبی و جریان‌های سیاسی تفکر شیعی، در ورود الحاقات جدید، در شکل‌گیری هنرهای تصویری - بالأخص در شمایل‌نگاری قدیسان و بزرگان دینی - نقش داشته است. بدین منظور مسئله پژوهش بر این پایه استوار است که سیر تحول ریخت‌شناسانه در شمایل‌نگاری حضرت محمد ﷺ در نگارگری تاریخ میانه ایران چگونه بوده است؟ و چه تنوعی را نمایش می‌دهد؟ مطالعات مقدماتی، این فرضیه را مطرح می‌کند که شمایل‌نگاره‌ها در کاربست عناصر بصری، ویژگی‌های مشترکی داشته، ولیکن در شیوه بازنمایی و قدرت بیان نمادین و رمزآمیز، با یکدیگر متفاوت بوده‌اند.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ، منابع متعددی موجود است که برخی از آنها با مسئله این پژوهش مرتبط هستند و اطلاعات در خور توجهی ارائه می‌دهند؛ لیکن در پاسخ به این مسئله، منابع کاملی محسوب نمی‌شوند. از آن جمله می‌توان به «مجموعه چکیده مقالات همایش بین‌المللی سیمای حضرت محمد ﷺ در هنر» اشاره کرد که به همت علیرضا طاهری و در سال ۱۳۹۴ منتشر شد و به‌طور موردی به معرفی شمایل‌نگاری هر دوره پرداخته است؛ اما این پژوهش‌ها، در حد چکیده و ناتمام باقی مانده‌اند و گزارش کاملی از نتایج آنها در اختیار نیست. کتاب «معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تگاهی به پیکرتناری حضرت محمد ﷺ» نوشته هلنا شین‌دشتگل منتشر شده در سال ۱۳۸۹، تصویرسازی رسول خدا ﷺ را در دوره‌های مختلف تاریخ نقاشی ایران مورد بررسی قرار داده است. از آنجایی که مطالعات این پژوهش صرفاً بر معراج‌نگاره‌ها متمرکز است، باقی

۱. شین‌دشتگل، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با تگاهی به پیکرتناری حضرت محمد ﷺ، ص ۳۴.

شمایل‌های رسول خدا ﷺ را مورد نقد و بررسی قرار نمی‌دهد؛ کما اینکه در تبیین روند شمایل‌نگاری بر تاریخ میانه ایران تأکید ندارد و چارچوب مشترکی را برای ریخت‌شناسی شمایل به کار نبسته است. از این محقق، منبعی دیگر با عنوان «چهره رسول خدا ﷺ» در روند تصویرگری آیینی» در روزنامه شرق در سال ۱۳۸۴ موجود است که با موضوع پژوهش در ارتباط است، لیکن در پاسخ به پرسش تحقیق و قیاس شمایل‌نگاره‌ها در ادوار مختلف تاریخ نگارگری ایران، منبع کاملی به‌شمار نمی‌آید. مقاله «نگارگری و شمایل‌نگاری: تجلی هنر دینی در میان شیعیان امامیه و مسیحیان ارتدوکس» اثر مشترک هوشنگی و غلامیان، منتشر شده در نشریه معرفت/دیان در سال ۱۳۹۴، به بررسی مبانی نظری ادیان اسلام و مسیحیت ارتدوکس و جایگاه روایات تصویری و نگاره‌های دینی و نقش آنها در انتقال باورها می‌پردازد. منابع دیگری همچون «رمزشناسی نقاشی‌های معراج» نوشته بهنام کامرانی در سال ۱۳۷۹، کتاب شمایل‌نگاری دینی در ایران و غرب از آغاز تا دوره معاصر اثر راضیه یاسینی، منتشر شده در سال ۱۳۹۵ و مقاله‌ای از همین نویسنده در نشریه مطالعات هنر اسلامی در ۱۳۹۵ با عنوان «سیر تطور شمایل‌نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه» موجود است که در پاره‌ای موارد وضعیت شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ را بررسی نموده‌اند. مقاله مشترک شاقلانی‌پور و قاضی‌زاده نیز با عنوان «رمزپردازی نگاره معراج پیامبر» منتشر شده در نشریه بساتین در سال ۱۳۹۵، به آیکونولوژی عناصر بصری نگاره معراج پیامبر ﷺ پرداخته است؛ این پژوهش نیز از این منظر که تنها بر شمایل‌های موجود در معراج‌نامه‌ها محدود شده و باقی شمایل‌ها را بررسی نمی‌کند، منبع کاملی به حساب نمی‌آید.

برخی پژوهشگران غربی همچون کریستین گروبر در تحقیق خود با عنوان «تصاویری از رسول خدا» در سال ۲۰۱۵ و فیلیپ پی. واینر در جلد دوم کتاب فرهنگ تاریخ و اندیشه‌ها که در سال ۱۳۸۵ به فارسی ترجمه و چاپ شده، به این موضوع توجه داشته و در مطالعات خود به شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ اشاره کرده‌اند. این منابع نیز همچون منابع فارسی، به روند شمایل‌نگاری و تحولاتی که این حوزه هنر دینی از آغاز تا دوران اوج و سپس افول آن در تاریخ میانه ایران طی کرده، توجهی نداشته‌اند. از این حیث، این پژوهش با رویکرد ریخت‌شناسانه به شمایل‌نگاری سیمای مبارک پیامبر ﷺ در تاریخ میانه ایران می‌پردازد و به نسخ و مضامین خاص محدود نمی‌شود. تمایز پژوهش حاضر در قیاس با پژوهش‌های موجود بر این است که مبانی تحلیل ثابت و مشخصی را در سنجش شمایل‌نگاره‌ها در مکاتب برجسته نگارگری تاریخ میانه ایران مدنظر قرار داده و از این منظر به ارزیابی و سیر تحول برجسته‌ترین شمایل‌نگاره‌های موجود و قطعی از رسول خدا ﷺ می‌پردازد.

روش تحقیق

نگارش این تحقیق از حیث هدف، بنیادین؛ از نظر روش، تحلیلی - تطبیقی؛ و شیوه گردآوری اطلاعات آن، کتابخانه‌ای - اسنادی است. حوزه زمانی مورد مطالعه این پژوهش، عصر تاریخ میانه ایران است که از دوران حاکمیت سلجوقیان آغاز شده و تا نیمه عصر صفوی ادامه می‌یابد. از آنجایی که شمایل‌نگاره‌های منسوب به رسول خدا ﷺ در تاریخ میانه ایران محدود و انگشت‌شمار می‌باشند، مبنای گزینش جامعه آماری برحسب: الف) انتساب قطعی به دوره تاریخی مزبور، ب) انتساب قطعی به رسول خدا ﷺ، ج) کیفیت بصری و د) تنوع مضمونی بوده است. بدین ترتیب جامعه آماری این پژوهش را منتخبی از ممتازترین نسخ مصور مکاتب نگارگری اعصار سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی که شمایل واضحی از رسول خدا ﷺ را تصویر نموده‌اند و در اعتبار آن نسخ، تردیدی وجود ندارد، تشکیل می‌دهند که به ترتیب زمانی شامل نسخ: ورقه و گلشاه، جامع‌التواریخ، آثارالباقیه، معراج‌نامه ایلخانی، معراج‌نامه تیموری، گلچین اسکندر سلطان، خمسه نظامی شاه‌تهماسبی و روضه‌الصفا می‌شوند. مبنای سنجش و تجزیه و تحلیل آثار نیز از ویژگی‌های فرمی و ریختی شمایل‌نگاره‌ها تشکیل می‌شوند. منظور از ریخت، که معادل فارسی واژه لایتن فرم می‌باشد، ژست، هیئت، شکل، قیافه و صورت است^۱ که در شمایل‌های منتخب، مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.

شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ در تاریخ میانه ایران

برخی پژوهشگران، آغاز تاریخ میانه ایران را عصر سلجوقیان می‌دانند که پس از آن به ترتیب خوارزمشاهیان، ایلخانان، تیموریان و صفویان بر ایران حکومت کردند.^۲ بدین ترتیب معرفی مکاتب نگارگری ایران و بررسی سیر تحول آثار، در مکاتبی صورت می‌گیرد که در حداصل عصر سلجوقی و صفوی قرار می‌گیرند. منظور از شمایل در معنای عام، چهره‌ای روحانی و متعلق به عالم قدس است که حضور آن در جامعه دینی، سبب اشاعه معنویت و پابندی به اصول معنوی است.^۳ در بحث شمایل‌نگاری بزرگان دین اسلام و بالأخص پیامبر ﷺ باید گفت که قرآن، تصاویر خیالی را ممنوع نمی‌کند و در احادیث و روایات نیز چنین منعی وجود ندارد.^۴ پاره‌ای نظرات، آغاز شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ را در عصر ایلخانی شرح داده‌اند،^۵ لیکن با استناد به دو شمایل‌نگاره موجود در نسخه ورقه و گلشاه در عصر

۱. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۸، ص ۱۲۴۶۲.

۲. لمبتن، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ص ۳۵ - ۷.

۳. یاسینی، «سیر تطور شمایل‌نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۳۸، ص ۷.
4. URL: 1.

۵. شین‌دشتگل، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد ﷺ، ص ۱۱ - ۸.

سلجوقی، آغاز شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ را دوران پیش از ایلخانان می‌توان دانست. بی‌تردید نقاشی دینی و مصورسازی متون مذهبی در دوره‌های نخستین اسلام و تا پیش از قرن هشتم قمری، مورد توجه نبوده اما با وجود مخالفت بعضی از علمای دین، نشانه‌هایی از نگارگری دینی پدیدار شد که به ترسیم برخی صحنه‌ها فراخوانده شدند. این فراخوان، نقاشان را به نقش کردن چهره پیامبر ﷺ ترغیب کرد. مع‌الوصف تعداد تصاویر رسول خدا ﷺ در مقایسه با تصاویر عیسی مسیح بسیار اندک است.^۱ دوره سلجوقیان - که از نیمه قرن پنجم تا ششم قمری به طول انجامید - یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ هنر ایران است. از این دوره چند قطعه نقاشی و معدودی نسخ مصور به دست آمده که حائز اهمیت هستند و نخستین شمایل‌های پیامبر ﷺ را دربردارند.^۲

در تاریخ نگارگری ایران، دوره حکمرانی مغولان در قرن هشتم قمری، به‌عنوان دوره گذار یا شکل‌دهنده تلقی شده است. بدین معنا که در این عصر، سبک کلاسیک نقاشی پدید آمد، چنان که در آغاز همین دوران، تبریز به‌عنوان پایتخت ایلخانیان، مهم‌ترین مرکز نقاشی شناخته می‌شود.^۳ بررسی‌ها نشان می‌دهد که تصاویر دینی و وقایع تاریخی متنوعی از زندگی پیامبر اکرم ﷺ در نسخ خطی و مصور عصر ایلخانی به تصویر کشیده شده است. نمایش شمایل پیامبر ﷺ در بیان حادثه‌های مهم زندگانی ایشان، آشکارا در نسخه‌های مصور و مشهور این عهد به چشم می‌خورد. در این میان، عناصر تصویری شمایل، برای تمایز و تأکید بر مقام معنوی پیامبر ﷺ در مجلس‌آرایی این دوران فراوان به کار رفته است.^۴

در عصر تیموریان، عرصه مناسبی برای باروری هنری و فرهنگی شکل گرفت. مکتب هرات در این عصر، دوره بسیار پرباری را طی کرد که بخشی از آثار مهم این مکتب را به خود اختصاص داده است. لیکن بخش دیگری از فعالیت مکتب هرات تیموری به نیمه دوم قرن نهم قمری تعلق دارد.^۵ «اعتقاد شدید سلاطین و شاهزادگان تیموری و امرایشان به مشایخ صوفیه، قرن نهم را یکی از ادوار مساعد برای رواج تصوف و نفوذ روزافزون صوفیه ساخت».^۶ این رویکرد در کنار سیاست تیموریان در

۱. عکاشه، نگارگری اسلامی، ص ۱۰۸.

۲. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۵۶ - ۵۵.

۳. سعیدی‌زاده و موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ تا قبل از دوره ایلخانی»، فصلنامه علمی - پژوهشی نگره، ص ۹۳.

۴. شین‌دشگل، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد ﷺ، ص ۲۴۴ - ۲۴۳.

۵. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۸۰ - ۷۹.

۶. صفا، تاریخ ادبیات ایران، ج ۴، ص ۶۶.

حمایت از فعالیت‌های فرهنگی قابل توجه، رابطه‌ای تنگاتنگ با تمایلات سیاسی و موقعیت حاکمان تیموری داشت. دربار حاکمان تیموری از طریق حمایت فرهنگی، به خصوص حمایت از فعالیت‌های ادبی، هنر و فرهنگ که خود نشانه‌هایی از قدرت است، سعی در به دست آوردن حیثیت فرهنگی داشتند.^۱ یکی از این فعالیت‌ها، توجه به شمایل‌نگاری موضوعات دینی و از جمله شمایل رسول خدا ﷺ است که هم در مکتب شیراز و هم در مکتب هرات تیموری مورد توجه قرار گرفت.

پس از تیموریان، صفویان - بیش از دو قرن - بر ایران حکومت کردند و هزاران نمونه از شیوه‌های نقاشی، باقی گذاشتند. اعتقاد شدید به خاندان رسالت و تعصبات سخت ایشان، تحولات جدیدی در شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ به ویژه در صحنه‌آرایی معراج پدید آورد. اعتقادات مذهبی صفویان در جریان فرقه‌گرایی شیعی، بخش وسیعی از شمایل‌نگاری آیینی را با سلیقه مردمی‌تر در مجلس‌نگاری معراج و در شمار آثار هنر شیعی سبب شد.^۲ به نظر می‌رسد نقابی که چهره رسول خدا ﷺ با آن پوشانیده شده، در روزگار صفوی و در جریان تعصبات سخت اعتقادات مذهبی آنان الحاق شده باشد، زیرا در زمان به تصویر کشیدن برخی نسخ مصور دیگر، چهره رسول خدا ﷺ آشکارا نمایش داده شده است.^۳ عصر صفوی پایان تاریخ میانه ایران محسوب می‌شود.

سیر تحول شمایل‌نگاری سیمای مبارک حضرت محمد ﷺ در مکاتب نگارگری ایران

جامعه آماری این پژوهش را منتخبی از برترین شمایل‌های منسوب به رسول خدا ﷺ در مکاتب نگارگری ایران تشکیل می‌دهند که در انتخاب آنها چند شرط مدنظر بوده است: ۱. در بستر نسخ ادبی، تاریخی و مذهبی تاریخ میانه ایران نقش بسته باشند، ۲. در اعتبار زمانی و مکانی این نسخ تردیدی وجود نداشته باشد و ۳. شمایل قابل تشخیصی را از رسول خدا ﷺ ارائه دهند. بدین ترتیب از هر دوره تاریخ میانه، سه نسخه و از هر نسخه، یک نگاره شاخص، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. البته از عصر سلجوقی، به دلیل فقدان نمونه‌های معتبر و کافی، تنها یک نسخه با دو شمایل موجود است که هر دو شمایل در جامعه آماری این پژوهش می‌گنجد. در مجموع ۱۱ شمایل گزینش شدند که به ترتیب دوره تاریخی و زمان خلق اثر عبارت‌اند از:

۱. شایسته‌فر، «عنصر الوهیت در نگارگری تیموری»، *همایش هنر اسلامی*، ص ۱۶۸.

۲. شین‌دشتگل، *معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد ﷺ*، ص ۲۴۵.

3. Lentz & Iowry, *Timur and the Princely vision*, 132 & 166.

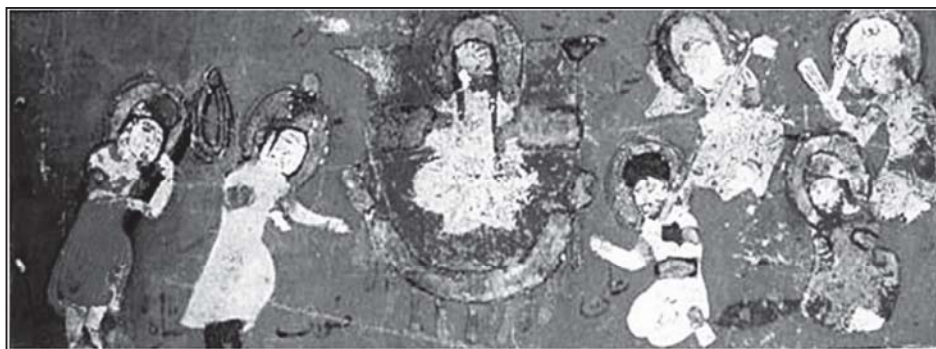
۱. عصر سلجوقی - قونیه: نسخه ورقه و گلشاه،^۱ پیامبر ﷺ در کنار قبور دو عاشق (نگاره ۱)

نگاره ۱ - عصر سلجوقی - قونیه: ورقه و گلشاه^۲

پیامبر ﷺ در کنار قبور دو عاشق

۲. عصر سلجوقی - قونیه: نسخه ورقه و گلشاه،^۳ پادشاه شام در محضر پیامبر ﷺ (نگاره ۲)

نگاره ۲ - عصر سلجوقی - قونیه: ورقه و گلشاه^۴

پادشاه شام در محضر پیامبر ﷺ

1. Topkapi Saray Museum, Istanbul, Turkey (H. 841).

۲. سعیدی‌زاده و موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ تا قبل از دوره ایلخانی»، فصلنامه علمی - پژوهشی تکره، ص ۴۰.

3. Topkapi Saray Museum, Istanbul, Turkey (H. 841).

۴. سعیدی‌زاده و موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ تا قبل از دوره ایلخانی»، فصلنامه علمی - پژوهشی تکره، ص ۳۹.

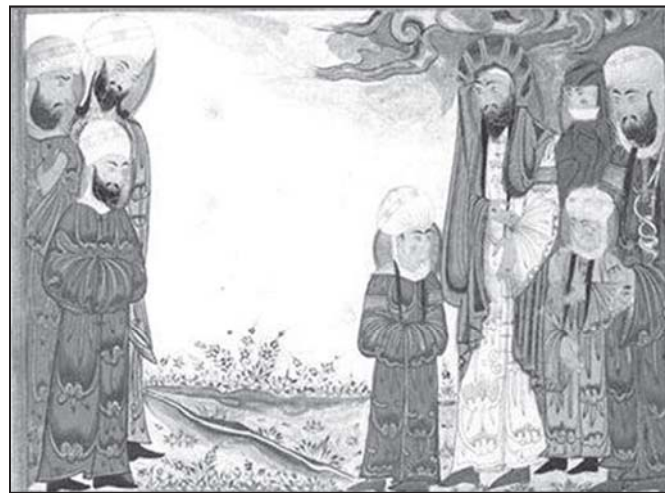
۳. عصر ایلخانی - مکتب تبریز: نسخه جامع التواریخ،^۱ احترام گذاشتن بحیرای مسیحی به رسول

خدا ﷺ (نگاره ۳)

نگاره ۳ - عصر ایلخانی، مکتب تبریز: جامع التواریخ^۲ / احترام گذاشتن بحیرای مسیحی به رسول خدا ﷺ

۴. عصر ایلخانی - مکتب تبریز: نسخه آثار الباقیه،^۳ رسول خدا ﷺ در مباحله (نگاره ۴)

نگاره ۴ - عصر ایلخانی - مکتب تبریز: آثار الباقیه^۴ / رسول خدا ﷺ در مباحله

1. Library of the University of Edinburgh, Scotland.

2. Gruber, "IMAGES", *Muhammad in History*, p. 289.

3. Library of the University of Edinburgh, Scotland.

۴. شین دشتگل، معراج نگاری نسخه های خطی تا نقاشی های مردمی با نگاهی به پیکره نگاری حضرت محمد ﷺ، ص ۴۳.

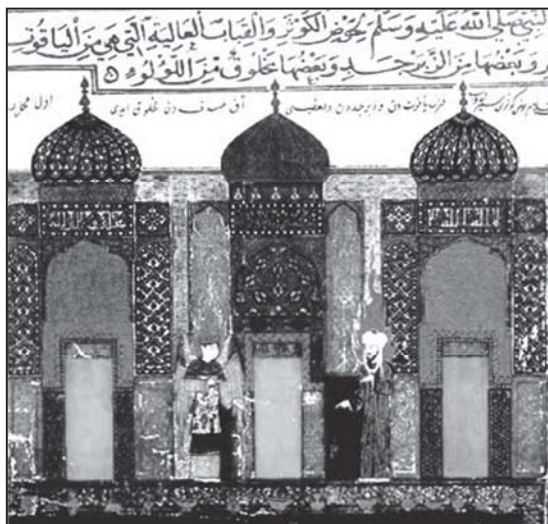

۵. عصر ایلخانی - مکتب تبریز: نسخه معراج‌نامه^۱، معراج پیامبر (نگاره ۵)

نگاره ۵ - عصر ایلخانی - مکتب تبریز: معراج‌نامه^۲ / نسخه معراج‌نامه^۳، معراج پیامبر

۶. عصر تیموری - مکتب هرات: نسخه معراج‌نامه^۴، پیامبر ﷺ رو به سوی باغ‌های بهشت (نگاره ۶)

نگاره ۶ - عصر تیموری - مکتب هرات: معراج‌نامه^۵ / پیامبر ﷺ رو به سوی باغ‌های بهشت

1. Library of the University of Edinburgh, Scotland.
۲. شین‌دشتگل، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد ﷺ، ص ۱۱۰.
3. Library of the University of Edinburgh, Scotland.
4. Paris National Library.
۵. شایسته‌فر، هنر شیعی؛ عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری دوره تیموریان و صفویان، ص ۷۸.

۷. عصر تیموری - مکتب هرات: نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو،^۱ رسول خدا ﷺ در فتح مکه (نگاره ۷)

نگاره ۷ - عصر تیموری - مکتب هرات: کلیات تاریخی حافظ ابرو^۲ / رسول خدا ﷺ در فتح مکه

۸. عصر تیموری - مکتب شیراز: گلچین اسکندر سلطان،^۳ پیامبر ﷺ همراه ۱۲ امام در عرصه

قیامت (نگاره ۸)

نگاره ۸ - عصر تیموری - مکتب هرات: گلچین اسکندر سلطان^۴ / پیامبر ﷺ همراه ۱۲ امام در عرصه قیامت

1. Britannia Museum of London.

۲. شایسته‌فر، هنر شیعی، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری دوره تیموریان و صفویان، ص ۸۳.

3. Lisbon, Golbangian (813 - 14 / 1410 - 11).

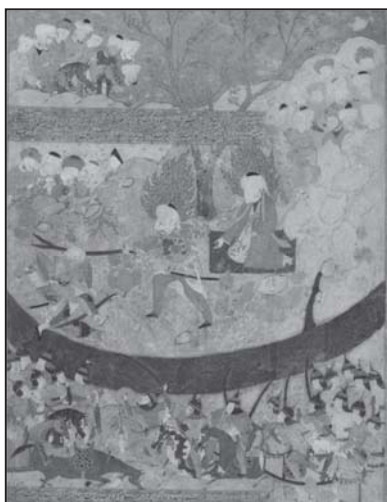
۴. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۹۸.

۹. عصر صفوی - مکتب تبریز: نسخه خمسه نظامی شاه تهماسبی،^۱ معراج پیامبر ﷺ (نگاره ۹)

نگاره ۹ - عصر صفوی - مکتب تبریز: خمسه نظامی / معراج پیامبر ﷺ

۱۰. عصر صفوی - مکتب شیراز: نسخه روضة الصفا،^۳ پیامبر ﷺ در حال نظاره علی علیه السلام (نگاره ۱۰)

نگاره ۱۰ - عصر صفوی - مکتب شیراز: روضة الصفا / پیامبر ﷺ در حال نظاره علی علیه السلام

1. Britannia Museum of London (946 - 950 / 1539 - 1543).

۲. پاکباز، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، ص ۱۷۹.

3. Arthur M. Sackler Gallery.

۴. آتابای، فهرست تاریخ - سفرنامه - سیاحت نامه - روزنامه و جغرافیای خطی کتابخانه سلطنتی، ج ۲، ص ۱۳۷.

۱۱. عصر صفوی - مکتب اصفهان: نسخه روضه‌الصفاء^۱ مقام علی علیه السلام و جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله در

واقعه غدیر خم (نگاره ۱۱)

نگاره ۱۱ - عصر صفوی - مکتب اصفهان: روضه الصفاء^۲

مقام علی علیه السلام و جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله در واقعه غدیر خم

مواردی که به عنوان مبانی تحلیل در مطالعات این پژوهش مدنظر است، در سه بخش اصلی مضمون، تصویر و ساختار تفکیک می‌شوند. در تحلیل مضمونی: ارتباط شمایل با مضمون و نوع روایت؛ در بخش تحلیل بصری (با رویکرد ریخت‌شناسانه): نوع چهره‌پردازی، پیکرنگاری، کیفیت رنگ و نوع پلان بندی (طبقه بندی سطوح تصویر) و شیوه اجرا؛ و در بخش تحلیل ساختاری: نوع رویکرد و نوع ترکیب در کادر تصویر، ساختار هندسی نگاره، جایگاه شمایل در ترکیب، نمایش جزئیات، ارتباط با دیگر عناصر نگاره و فضا سازی، خوانش و بررسی می‌شوند.

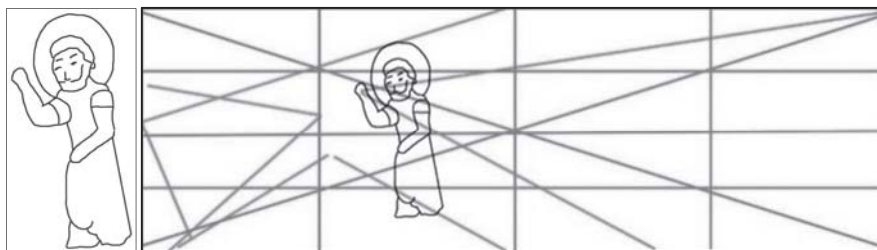
یک. شمایل‌نگاری عصر سلجوقی (نگاره‌های ۱ و ۲)

نگاره ۱: قدیمی‌ترین شمایل‌نگاره شناسایی شده از رسول خدا صلی الله علیه و آله به عصر سلجوقی و به دو نگاره موجود در نسخه ورقه و گلشاه تعلق دارد. با توجه به آسیبی که به نگاره‌ها وارد شده، تشریح برخی جزئیات، سخت و گاه ناممکن است. نگاره نخست با موضوع «دیدار پیامبر صلی الله علیه و آله از مقبره دو عاشق» و روایتی مذهبی، شمایل مبارک پیامبر صلی الله علیه و آله را با رویکردی واقع‌گرا نشان می‌دهد که با چهره‌ای منور و گرد، ابروان کمانی، محاسنی صاف و نرم سفید، زاویه دید سه‌رخ و دارای عمامه‌ای که محکم به دور

1. Chester beatty Library.

2. URL: 2.

سرپسته شده همراه است. هاله‌ای گرد و طلایی در پشت سر شمایل قرار دارد و همین رنگ در بازوبند نیز دیده می‌شود. پیکر قامتی کوتاه و عروسکی دارد با سری بزرگ که نسبت طول سر به طول قامت ایستاده، بزرگ‌تر از حد متعارف است. شمایل، ردایی بلند با آستینی بلند و تنگ به همراه دو بازوبند پهن بر تن دارد و در ترسیم آن از سه رنگ استفاده شده که در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی کار شده‌اند. نگارگر با کاربرد رنگ روشن در شمایل و جامه پیامبر ﷺ از نورپردازی خوبی جهت جلب توجه بیننده استفاده کرده است. این نگاره مجموعاً دارای یازده رنگ است که در ترسیم پیکره پیامبر ﷺ از سه رنگ استفاده شده است: رنگ بنفش روشن در لباس و عمامه، رنگ سفید برای محاسن ایشان و رنگ طلایی برای هاله سر. رنگ‌های نگاره در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی هستند. از نشانه‌های به‌کار رفته در شمایل پیامبر ﷺ می‌توان به جامگانی که رنگی روشن‌تر از سایرین دارند و همچنین دست‌هایی که به نشان شکرگزاری و دعا بالاگرفته شده، اشاره کرد. نگارگر در پرداختن به شمایل پیامبر ﷺ از خطوط نرم و سیال سود جسته که می‌تواند نشان از حس آرامش و خلوص در ایشان باشد. کاربرد نقاشی مقامی، پرداخت و ریزه‌کاری، در این نگاره دیده نمی‌شود. نگاره دارای ترکیب‌بندی ساده، با دو پلان‌بندی و کادری افقی به شکل مستطیل است که شمایل پیامبر ﷺ در دوسوم فضای نگاره و در پلان دوم قرار گرفته است. در تحلیل ساختار هندسی این نگاره، شمایل پیامبر ﷺ، نزدیک به مرکز نگاره در قسمت دو سوم از سمت چپ نگاره قرار می‌گیرد که بر تمرکز به این نقطه و اهمیت بخشیدن به شمایل پیامبر ﷺ در قیاس با دیگر پیکرهای موجود در تصویر دلالت دارد (تصویر ۱).

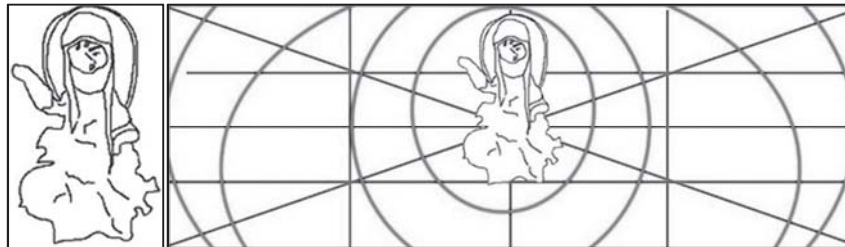

تصویر ۱ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه ورقه و گلشاه، عصر سلجوقی

نگاره ۲: موضوع نگاره دوم، حضور پادشاه شام در محضر پیامبر ﷺ است که روایتی تاریخی دارد و با رویکرد واقع‌گرا ترسیم شده است. در اینجا شمایل رسول خدا ﷺ ساده و ابتدائی و با ویژگی‌های نقاشی سلجوقی همچون بازوبند پارچه‌ای منقوش، هاله گرد دور سر و گیسوان بلند دیده می‌شود. شمایل پیامبر ﷺ با پیکر کوتاه و عروسکی با گردنی کوتاه، در وسط تصویر و نشسته بر زیراندازی

شاهانه قرار گرفته و زاویه دید، از نمای کاملاً روبروست که نمایی نادر در ترسیم شخصیت‌های اصلی و بالأخص شمایل‌های دینی محسوب می‌شود و احتمالاً متأثر از شمایل‌نگاری بودائی است.^۱ با توجه به آسیبی که به نگاره وارد شده، این‌گونه استدلال می‌شود که چهره پیامبر ﷺ به صورت مدور و با ابروان کمانی و محاسنی صاف، نرم، مشکی و کوتاه ترسیم شده و دارای عمامه‌ای است که محکم بسته شده و هاله‌ای که نشان تقدس ندارد چرا که حول سر همه شخصیت‌های سامی نژاد حاضر در این نسخه قرار گرفته است. نقوش روی البسه با نقوش گیاهی و هندسی تزئین شده و ردایی بلند، دارای آستینی بلند و تنگ، به همراه دو بازوبند پهن که هم‌رنگ با هاله دور سر مبارک پیامبر ﷺ نقش بسته است. این نگاره مجموعاً دارای هفت‌رنگ متنوع می‌باشد که در ترسیم پیکر پیامبر ﷺ از چهار رنگ بنفش روشن و سفید در لباس و عمامه، رنگ سیاه برای محاسن ایشان و رنگ طلایی برای هاله سر استفاده شده است. رنگ‌ها در عین خلوص و شفافیت کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی است که با قرار گرفتن شمایل پیامبر ﷺ در مرکز تصویر، توجه را به خود جلب کرده است. از نمادهای به کار رفته، قرارگیری شمایل مبارک در مرکز تصویر، زیراندازی به شکل گل نیلوفر و حالت دست مبارک که بالا گرفته شده، می‌باشند. در این نگاره بیشتر از رنگ‌های قرمز و آبی با غلبه رنگ‌های گرم استفاده شده و نقاشی مقامی دیده می‌شود. نوع فضاسازی بسته است و توجه به پرداخت‌ها و ریزه‌کاری‌ها دیده نمی‌شود. نگاره دارای کادری افقی به شکل مستطیل، با ترکیب‌بندی پویاست که پیامبر ﷺ در مرکز نگاره مصور شده و دارای ترکیب‌بندی ساده همراه با دو پلان می‌باشد که شمایل ایشان در پلان دوم با خطوط نرم و سیال قرار گرفته است. در تحلیل ساختار نگاره نیز همچون نمونه پیشین، بهره‌گیری از ساختار متمرکز و جای‌گیری شمایل حضرت بر نقطه مرکزی کادر تصویر مشهود است، کما اینکه ترکیب متقارن نیز به تصویر افزوده شده که بر جایگاه قدسی و بلندمرتبه پیامبر ﷺ تأکید بیشتری شده است (تصویر ۲).

تصویر ۲ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه ورقه و گلشاه، عصر سلجوقی

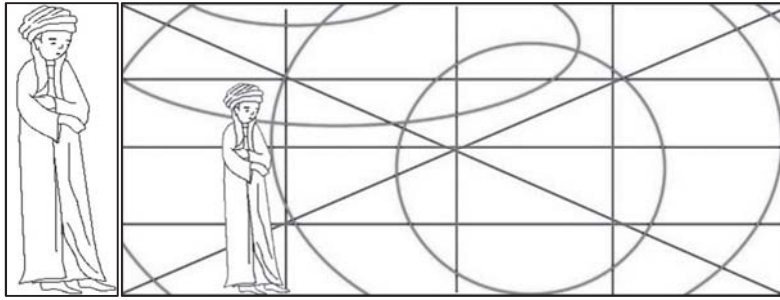
۱. شیرازی، «بررسی ویژگی‌های پیکره و شمایل‌نگاری بودا در دیوارنگاری و مجسمه‌های بودا در مشرق زمین»، نشریه نقاشی ماهیه، ش ۱۳، ص ۱۱۵ - ۱۱۴.

دو. شمایل‌نگاری عصر ایلخانی (نگاره‌های ۳، ۴ و ۵)

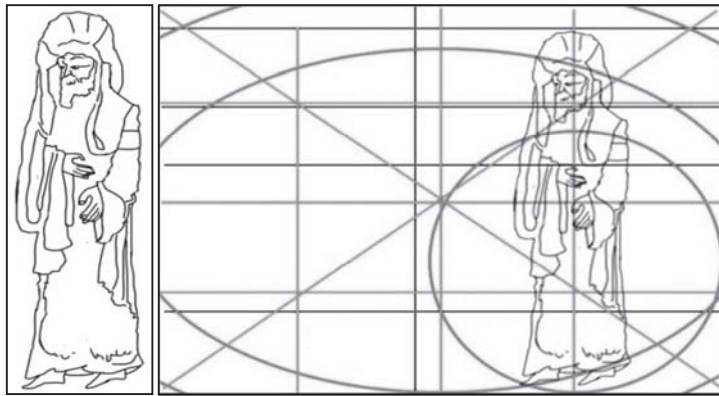
نگاره ۳: شمایل موجود در نسخه *جامع‌التواریخ* به شرح واقعه تاریخی پیشگویی بحیرای راهی می‌پردازد و رویکردی واقع‌گرا دارد. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شمایل‌نگاری نسخه *جامع‌التواریخ*، وضوح کامل در به نمایش گذاشتن چهره پیامبر اکرم ﷺ است؛ چیزی که قبل و بعد از آن به ندرت شاهدش بوده‌ایم.^۱ در چهره‌پردازی این نسخه با صورت‌های بیضی شکل و چهره‌ای غیربومی، زاویه دید سه‌رخ، چانه نوک‌تیز، لب و دهانی کوچک و غنچه همراه با بینی کشیده، ابروان کوتاه و پرپشت و مشکی با چشمانی درشت و مورب روبرو هستیم. نگارگر در پرداختن به شمایل پیامبر ﷺ از خطوط روان و قلم‌گیری نرم در تداعی آرامش و معنویت، سود جسته و تناسبات انسانی را با در نظر گرفتن تناسب طول سر به طول قامت ایستاده، نمایش داده است. علاوه بر شمایل پیامبر ﷺ دیگر پیکرها از نظر تناسبات انسانی تقریباً به یک اندازه به تصویر کشیده و تفاوتی با شمایل پیامبر ﷺ دیده نمی‌شود؛ تنها تفاوت بارز را در جامه پیامبر ﷺ می‌توان جست که از سایرین متفاوت می‌باشد. بین سه تا شش گزینه رنگی در ترسیم شمایل‌ها دیده می‌شود که در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی به کار رفته‌اند. نگارگر از نقاشی مقامی بهره برده و در ترسیم نگاره نیز از فضا‌سازی باز و فراخ و توجه به جزئیات و پرداخت در ریزه‌کاری استفاده کرده است. نگاره دارای کادری افقی به شکل مستطیل، با ترکیب‌بندی پویا و چهار پلان می‌باشد که شمایل پیامبر ﷺ در پلان اول و در قسمت یک‌چهارم نگاره قرار دارد. نگاره مجموعاً دارای هشت رنگ قهوه‌ای، سیاه، سفید، قرمز، کرم، آبی، بنفش و سبز سیر است که در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از چهار رنگ قرمز، سیاه، سفید و کرم در لباس و عمامه و گیسوان و صورت ایشان استفاده شده که در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی می‌باشند. از نمادها و نشانه‌های به‌کار رفته می‌توان به فرشته بالای سر پیامبر ﷺ توجه به ریزه‌کاری‌ها و پرداختی که در جامه پیامبر ﷺ استفاده شده، اشاره کرد. ساختار این نگاره که بر خطوط دوار و متمرکز استوار است، فضای پویایی را در قیاس با دو نگاره قبل نشان می‌دهد؛ بالاخص در محل قرارگیری شمایل پیامبر ﷺ که از مرکز ساختار، فاصله گرفته ولیکن روی به سوی نقطه تمرکز تصویر دارد و رویکرد نوینی را به نمایش می‌گذارد. این رویکرد با در نظر گرفتن مضمون نگاره که دوران کودکی و پیش از بعثت حضرت را شرح می‌دهد، مفهوم و نوع ساختار را هدفمند می‌سازد (تصویر ۳).

۱. شایسته‌فر، «بررسی تأثیر سیره پیامبر اکرم ﷺ بر هنر نگارگری و معماری اسلامی»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ص ۱۲۵.

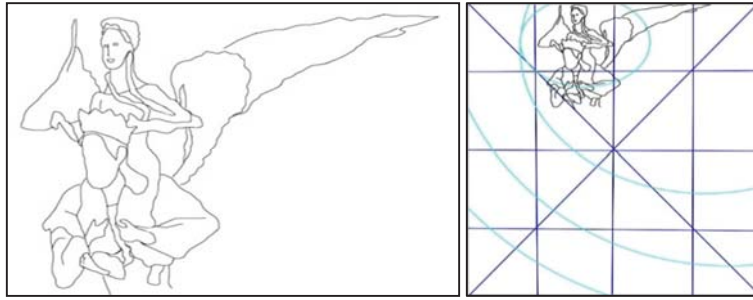
تصویر ۳ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه جامع التواریخ، عصر ایلخانی

نگاره ۴: در نسخه *آثارالباقیه*، شمایل پیامبر ﷺ در بیان روایت تاریخی مباحله، با رویکردی واقع‌گرا ترسیم شده است. در این نگاره پیامبر ﷺ دارای چهره‌ای بیضوی با چشمانی کشیده و مورب و ابروانی کمانی و محاسنی تیره و مشکی و باحالتی نرم است. نگاره دارای کادر مستطیل افقی و ایستا و سه پلان است که شخصیت اصلی نگاره (پیامبر ﷺ) در فضای یک چهارم سمت راست نگاره و با بلندترین قامت و در پلان اول همراه پیکرهای جلوی زمینه قرار گرفته است. این نگاره مجموعاً دارای هشت رنگ سفید، کرم، آبی، بنفش، سبز، زرد، قرمز و سیاه است که در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از شش رنگ سفید، سبز سیر و روشن، قهوه‌ای، کرم، بنفش و مشکی در طرح لباس‌ها و چهره استفاده شده و در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی است. جامگان پیامبر ﷺ چه از لحاظ رنگ‌پردازی و چه از نظر طراحی و تزئینات، در پرداخت‌ها با دیگر پیکرها دارای تفاوتی چشم‌گیر است. با توجه به کاربرد رنگ روشن و دقت در پرداخت‌ها و تزئیناتی که در شمایل و جامه پیامبر ﷺ مخصوصاً عمامه متفاوت ایشان نسبت به سایرین وجود دارد، از نورپردازی خوبی هم برای جلب توجه بیننده استفاده شده است. از نمادهای به کار رفته در شمایل پیامبر ﷺ می‌توان به لباس و عمامه‌ای متفاوت، همراه با جزئیات بسیار و ابری بالای سر و شالی روی سر اشاره کرد. به نظر می‌رسد این پوشش متفاوت برای نشان دادن حضرت از سایرین بوده است. در نگاره تا حدودی به فضای خالی توجه شده و ترکیب‌بندی ایستا، فشردگی پیکرها به کادر، توجه به تقارن و فضای کلی اثر بیانگر خصوصیات این نگاره می‌باشند. ساختار این نگاره علاوه بر تفاوت در نوع مضمون با نگاره پیشین، اشتراک چشمگیری را نشان می‌دهد که احتمالاً نوعی ساختار مرسوم در ترسیم شمایل‌های دینی و قدسی در عصر ایلخانان بوده است! در عین حال ارزیابی نوع خطوط ساختاری، این‌گونه تداعی می‌کند که تمامی فرم‌ها حول محور شمایل پیامبر ﷺ در چرخش می‌باشند و بر مقام والای ایشان تأکید دارند (تصویر ۴).

تصویر ۴ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه آثارالباقیه، عصر ایلخانی

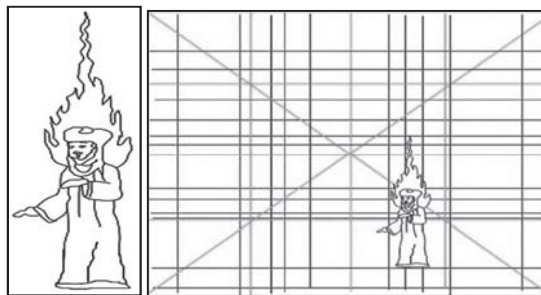
نگاره ۵: موضوع این شمایل، معراج رسول خدا ﷺ است که روایتی مذهبی و رویکردی خیالی دارد. رسول خدا ﷺ در این نگاره دارای گروه سنی جوان و بدون محاسن، همراه با گیسوانی بلند به رنگ مشکی صاف و دارای دهان و بینی ظریف مصور شده است. نگاره کادری عمودی به شکل مستطیل، با ترکیبی پویا و غیرقرینه دارد که دارای چهار پلان می‌باشد که شمایل مبارک پیامبر ﷺ در پلان چهارم نگاره، در یک سوم خط عمودی در سمت چپ نگاره قرار گرفته است. نشانه‌هایی که در این نگاره بر حضرت تأکید می‌کنند، شامل کاربرد عناصر متافیزیکی و جامه‌ای متفاوت نسبت به سایرین است. نگاره مجموعاً دارای نه رنگ است که در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از شش رنگ سفید، سیاه، کرم، صورتی، بنفش و آبی استفاده شده است. پوشش لباس سایر افراد و اشکال موجود در زمینه، به رنگ‌های کرم روشن، آبی، سبز، قرمز، نارنجی، بنفش، سیاه و سفید و زمینه به رنگ خردلی است که کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی می‌باشند. نگارگر عمامه‌ای بر روی سر مبارک پیامبر ﷺ مصور کرده که در هیچ کدام از پیکرهای اطراف مشاهده نمی‌شود. جامه پیامبر ﷺ آستین‌هایی کوتاه دارد که دست‌ها از آنج مشخص می‌باشد و با رنگ آبی کاملاً ساده و بدون پرداخت و جزئیات ترسیم شده است. از نشانه‌های به کار رفته می‌توان به لباس بسیار ساده با آستین‌های کوتاه و عمامه سفید بر سر مبارک در قسمت بالای نگاره، اشاره کرد. این سادگی در طراحی و رنگ جامگان و قرارگیری شمایل در بالاترین قسمت نگاره نزدیک به مرکز تصویر، جهت جلب توجه بیننده بوده است. در تحلیل ساختار هندسی این نگاره، شمایل پیامبر ﷺ در قسمت دو چهارم از سمت چپ نگاره جای دارد و چنانچه خطوط منحنی و دوار ساختار مدنظر قرار گیرند، تمامی عناصر حول محور پیامبر ﷺ و در چرخش پیرامون ایشان نقش بسته‌اند (تصویر ۵).

تصویر ۵ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه معراج‌نامه، عصر ایلخانی

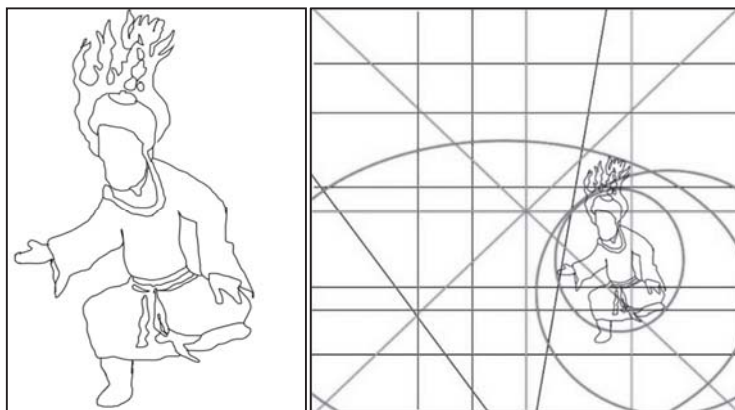
سه. شمایل‌نگاری عصر تیموری (نگاره‌های ۶، ۷ و ۸)

نگاره ۶: نگاره پیامبر ﷺ رو به سوی باغ‌های بهشت، روایتی مذهبی دارد که با رویکردی خیالی ترسیم شده است. چهره پیامبر ﷺ دارای فرم بیضی با چانه‌ای نوک‌تیز، محاسن کوتاه و صاف و نرم و مشکی، لب و دهان کوچک همراه با بینی کشیده، ابروان کمانی با چشمانی درشت و مورب، صورت سه‌رخ و فرم شعله طلایی‌رنگ در اطراف سر است. در اینجا، نسبت طول سر به طول قامت ایستاده در قیاس با عصر ایلخانی افزایش یافته و کیفیت بهتری را نمایش می‌دهد. میانگین کاربرد رنگ در ترسیم شمایل حدود پنج تا شش رنگ بوده که کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی اجرا شده است. نگارگر با کاربرد رنگ‌های روشن در شمایل، از نورپردازی خوبی جهت جلب‌توجه بیننده استفاده کرده است. نگاره دارای ترکیب‌بندی ایستا و قرینه و پیکر حضرت محمد ﷺ در قسمت یک‌سوم قرار دارد. از نشانه‌های به‌کار رفته در شمایل حضرت، می‌توان به عمامه سفید رنگ و لباس ساده، فرم شعله آتشین همراه با نقابی بر صورت مبارک اشاره کرد. نقاشی مقامی در این نگاره‌ها دیده می‌شود. ساختار این نگاره رویکرد متفاوتی را با نگاره‌های پیشین نشان می‌دهد. شمایل پیامبر ﷺ در قسمت دو‌چهارم از سمت راست نگاره و روی به جبرئیل جای گرفته است. این ساختار، برتری مقام رسول خدا ﷺ را در قیاس با والاترین ملائکه الهی نشان می‌دهد (تصویر ۶).

تصویر ۶ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه معراج‌نامه، عصر تیموری

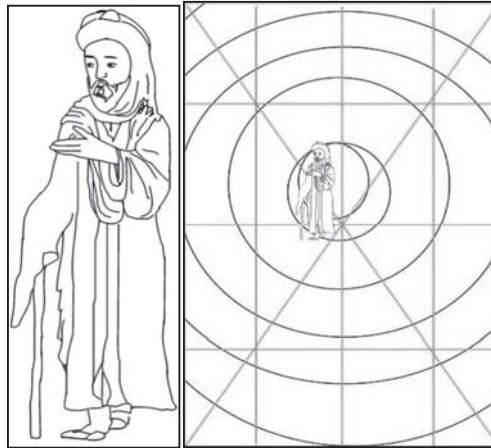
نگاره ۷: این نگاره، رسول خدا ﷺ را در زمان فتح مکه و در حالت وعظ، با روایتی تاریخی و رویکردی واقع‌گرا نشان می‌دهد. شمایل پیامبر ﷺ دارای روی‌بند (نقاب) همراه با عمامه‌ای سفید است که به دور عرق‌چینی محکم بسته شده و شالی به دور گردن آویخته و شعله نوری در پشت سر مبارکشان می‌باشد، همچنین این شمایل با چکمه‌هایی قرمز و شالی از پارچه‌ای لطیف بر دور کمر با لباسی بلند به تصویر درآمده که دارای آستینی گشاد می‌باشد. نگاره دارای ترکیب‌بندی پویا، غیرقرینه، فضای بسته و چهار پلان است که شمایل پیامبر ﷺ در قسمت یک‌چهارم نگاره و در پلان دوم جای گرفته است. شعله آتشین در اطراف سرمبارک، نقاب روی صورت، شال بر روی شانه و عمامه محکم بر دور عرق‌چین، از نشانه‌های به کار رفته در این نگاره می‌باشد. در ساختار هندسی این نگاره، شمایل مبارک پیامبر ﷺ در سمت راست و در لایه دو چهارم و در مرکز خطوط ساختاری دوار قرار گرفته که با در نظر گرفتن مضمون نگاره، نشان از محوریت ایشان در وعظ و خطابه در رویدادی مهم همچون فتح مکه دارد (تصویر ۷).

تصویر ۷ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو، عصر تیموری

نگاره ۸: شمایل رسول خدا ﷺ همراه با دوازده امام ﷺ در عرصه قیامت، موضوعی مذهبی است که با رویکردی تخیلی به تصویر کشیده شده است. پیامبر ﷺ دارای چهره‌ای کشیده با فرمی بیضی، بینی کشیده با دهانی کوچک و محاسنی به رنگ مشکی و نرم، همراه با عمامه‌ای سفید می‌باشد که محکم به دور عرق‌چینی پیچیده و به شکل تحت‌الحنک بسته شده و با عصایی در دست همراه است. نگاره دارای فضا سازی بسته، کادر افقی به شکل مستطیل، با ترکیب‌بندی پویا و غیرقرینه می‌باشد. مجموعاً دارای نه رنگ قهوه‌ای، کرم، سفید، سیاه، خردلی، سبز سیر و روشن، بنفش، آبی سیر و روشن، زرد و قرمز می‌باشد که در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از پنج رنگ کرم، سیاه، سفید، قهوه‌ای و

سبز به صورت کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی استفاده شده است. نگارگر با توجه به کاربرد رنگ روشن در شمایل و جامه پیامبر ﷺ از نورپردازی خوبی جهت جلب توجه بیننده استفاده نموده است. از نشانه‌های به کار رفته در شمایل پیامبر ﷺ می‌توان به عمامه سفید، لباس ساده و بدون تزئینات، فرم شعله آتشین در پشت سر و رنگ‌های تخت و بدون سایه‌پردازی اشاره کرد. نگاره دارای ترکیب‌بندی پویا و فضاسازی فراخ و سه پلان می‌باشد که شمایل پیامبر ﷺ در پلان دوم و در یک سوم نگاره قرار دارد. شمایل با قلم‌گیری نرم و ظریف و دارای انعطاف انجام شده است. در تحلیل ساختار هندسی این نگاره، مجدداً شمایل رسول خدا ﷺ در مرکز توجه و نقطه تمرکز تصویر قرار گرفته که بر جایگاه رفیع ایشان تأکید می‌کند (تصویر ۸).

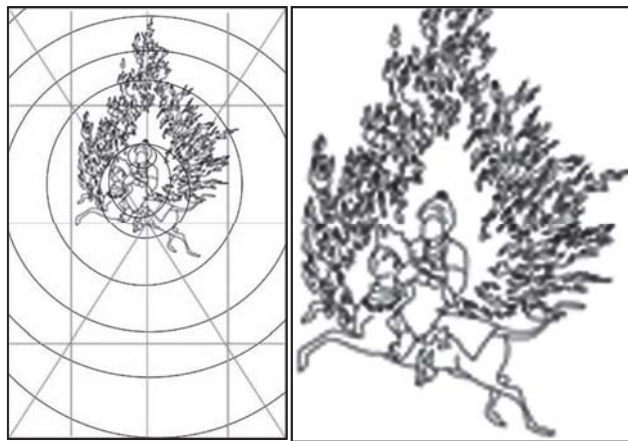
تصویر ۸ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه گلچین اسکندر سلطان، عصر تیموری

چهار. شمایل‌نگاری عصر صفوی (نگاره‌های ۹، ۱۰ و ۱۱)

نگاره ۹: روایت معراج رسول خدا ﷺ موضوعی مذهبی است که با رویکردی تخیلی در این نگاره ترسیم شده است. در اینجا توجه به تزئینات در پوشش پیامبر ﷺ مشهود است، لیکن در بقیه نگاره‌ها، درجایی که پوشش سایر پیکرها دارای نقش‌های تزئینی است، سادگی مبنای اصلی شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ بوده است. رنگ لباس پیامبر ﷺ عمدتاً سبز می‌باشد، در حالی که نمی‌توان ادعا کرد که این رنگ می‌تواند ویژگی لباس ایشان باشد زیرا در بین پیکرهای به تصویر درآمده، هستند افرادی که دارای پیراهنی به رنگ سبز باشند. لیکن این امتیاز برای پوشش حضرت محمد ﷺ وجود دارد که لباسش به لحاظ نقوش، از سایرین ساده‌تر بوده و رنگ حاکم در لباس ایشان سبز است. نگاره دارای کادر عمودی به شکل مستطیل، ترکیب‌بندی پویا و فضاسازی فراخ

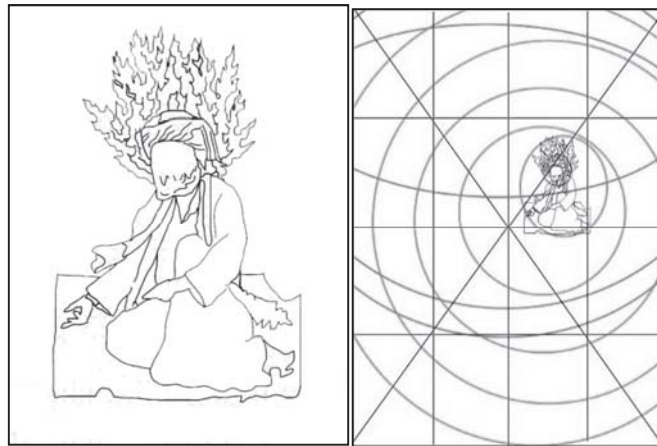
است. محل قرارگیری شمایل حضرت محمد ﷺ در قسمت وسط نگاره می‌باشد. نگاره مجموعاً دارای یازده رنگ متنوع سفید، کرم، آبی، بنفش، سبز، زرد، قرمز، نارنجی، سیاه، صورتی و قهوه‌ای است که در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از چهار رنگ سبز، کرم، قرمز و آبی در طرح لباس‌ها و چهره استفاده شده و رنگ‌های گرم، غالب هستند. در اینجا رنگ سبز مختص پیامبر ﷺ است و استفاده از این رنگ در لباس ایشان نشانی از بهشت و منسوب به حضرت است. رنگ‌های نگاره در عین خلوص و شفافیت، کاملاً تخت و بدون سایه‌پردازی اجرا شده‌اند. از نشانه‌های به‌کار رفته در شمایل پیامبر ﷺ می‌توان به نقاب روی صورت مبارک، شال دور گردن، فرم شعله آتشین دور سر مبارک ایشان، سوار بر براق بودن حضرت، حضور جبرئیل و رنگ‌های گرم غالب در نگاره اشاره کرد. در ساختار نگاره، شمایل مبارک پیامبر ﷺ در لایه دو چهارم از بالای صفحه و نزدیک به مرکز و حول محور خطوط سیال و ماریج قرار گرفته و چشم از شمایل به نواحی بیرونی و به صورت دورانی هدایت می‌شود که تداعی مفهوم هدایت‌گر و منجی مدبر را دارد (تصویر ۹).

تصویر ۹ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه خمسه نظامی، عصر صفوی

نگاره ۱۰: در این نگاره، رسول خدا ﷺ در حال نظاره علی بن ابی‌طالب با تکیه بر روایتی تاریخی و رویکردی واقع‌گرا ترسیم شده است. پیامبر ﷺ دارای نقابی بر روی صورت و فرمی از شعله‌های آتش در پشت سر و به همراه عمامه‌ای سفید که محکم به دور عرق‌چین تیره پیچیده شده، عبایی قرمز رنگ همراه با آستینی گشاد و شالی بر دور گردن آویخته، آمده است. نگاره به لحاظ ترکیب‌بندی دارای فضا سازی باز و فراخ، با ترکیب‌بندی پویا و پرتحرک و چهار پلان است که پیامبر ﷺ در پلان سوم و نزدیک به مرکز نگاره قرار دارد. در ابعاد رنگی می‌توان این‌گونه استدلال کرد که نگاره دارای

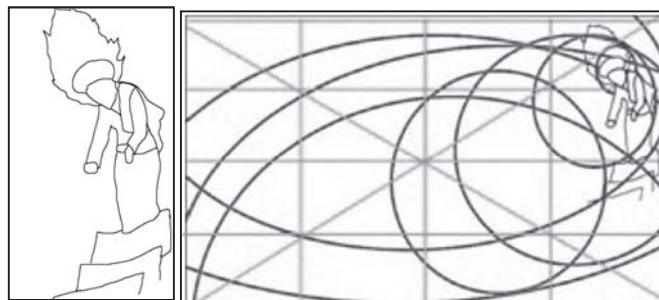
ده رنگ متنوع طلایی، قرمز، نارنجی، زرشکی، کرم، سفید، سیاه، آبی، بنفش و قهوه‌ای است که در ترسیم شمایل حضرت، به همراه زیرانداز ایشان از شش رنگ طلایی، نارنجی، کرم، سفید، سیاه و آبی استفاده شده است. رنگ‌ها مسطح و بدون سایه‌پردازی هستند و توجه به ریزه‌کاری‌ها را می‌توان در طراحی سلاح، ابزار جنگی و منظره‌پردازی بسیار زیبا و ظریف، همراه با ابرهای پیچان مشاهده کرد. از نمادهای به کار رفته این است که شخصیت‌های اصلی چون پیامبر ﷺ و حضرت علی علیه السلام نزدیک به مرکز کادر و بزرگ‌تر از بقیه اشخاص ترسیم شده‌اند و شمایل مبارک پیامبر ﷺ در پلان دوم قرار گرفته است. عناصر شیعی به کار رفته شامل فرم شعله آتشین اطراف سر مبارک، روپند (برقع) سفید و نورانی روی صورت پیامبر ﷺ و شالی باریک و بلند دور گردن و عمامه‌ای که محکم بر دور عرق چین بسته شده است. در ترسیم ساختاری محل قرارگیری، شمایل پیامبر ﷺ در قسمت دو چهارم و نزدیک به مرکز نگاره است، گویی عناصر موجود در نگاره حول محور پیامبر ﷺ در چرخش می‌باشند (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ در نسخه روضة الصفا مکتب شیراز، عصر صفوی

نگاره ۱۱: این نگاره، روایت تاریخی واقعه غدیر خم را با رویکردی واقع‌گرا نمایش می‌دهد. در این نگاره پیامبر ﷺ نقابی بر روی صورت، شعله‌های آتش در پشت سر، عمامه‌ای سفید بر سر که دور یک عرق چین محکم بسته شده و شالی لطیف روی شانه دارد. نگاره دارای کادری افقی به شکل مستطیل، پویا و پرتحرک و ترکیب‌بندی مورب، همراه با چهار پلان است که شمایل پیامبر ﷺ در پلان دوم و در یک چهارم نگاره قرار گرفته است. این نگاره مجموعاً ده رنگ خاکستری، سبز، زرد، قرمز، آبی، سفید، بنفش، کرم، زرد، طلایی و قهوه‌ای دارد که نگارگر در ترسیم

شمایل حضرت از چهار رنگ سفید، طلایی، قرمز و سبز استفاده کرده است. رنگ‌ها تخت و بدون سایه‌پردازی هستند و توجه به جزئیات و پرداخت در جامگان و منظره را می‌توان مشاهده کرد. از نمادهای به‌کار رفته می‌توان به قرارگیری شمایل بر روی جهاز شتران که از همه بالاتر قرار گرفته، لباس نقش‌دار و شالی بر دور گردن و شالی که به رنگ قرمز بوده و به دور کمر ایشان مصور شده، نقاب بر روی صورت مبارک و فرم شعله آتشین اشاره کرد. نگارگر در اینجا نیز در ترسیم شمایل پیامبر ﷺ از قلم‌گیری روان و نرم و دارای زاویه‌های گرد سودجسته است. در تحلیل ساختار هندسی، شمایل پیامبر ﷺ در لایه یک‌چهارم از سمت راست قرار گرفته و با تقسیم‌بندی دایره و منحنی در سطح نگاره مشاهده می‌شود؛ گویی که تمامی عناصر بر محوریت و مقام فاخر پیامبر ﷺ تأکید دارند (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱ - ساختار نگاره و شمایل رسول خدا ﷺ
در نسخه خمسه نظامی روضة الصفا مکتب اصفهان، عصر صفوی

تحلیل یافته‌ها

این بخش ضمن شناسایی نمونه‌های موجود از شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ در مکاتب نگارگری دوره تاریخ میانه ایران (عصر سلجوقی، ایلخانی، تیموری و عصر صفوی)، ویژگی‌های تصویری این آثار را براساس کیفیت خط، فرم، رنگ، زاویه دید، شیوه بازنمایی و ترکیب‌بندی مورد بررسی قرار می‌دهد. در پژوهش و کندوکاو شمایل‌نگاری ادوار مختلف، این نتیجه به‌دست آمد که دوران سلجوقی آغازگر شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ بوده که به‌تدریج در ادوار پس‌از آن، شمایل‌نگاری دینی و بالاخص شمایل پیامبر ﷺ مورد توجه قرار گرفته، است به طوری که در عصر صفوی بیشترین تصویرنگاری را دارد که به خاطر رواج دین شیعه، نگارگران از آزادی عمل بیشتری برخوردار شدند. آنچه در ادامه می‌آید تحلیل یافته‌های سه حوزه مضمونی، تصویری و ساختاری شمایل‌ها است که برحسب دوره‌های تاریخ میانه ایران تفکیک و در قالب جداولی به اجرا درآمده‌اند.

یک. تحلیل ویژگی‌های مضمونی

نگاره‌های عصر «سلجوقی ماجرای دیدار پیامبر ﷺ از مقبره دو عاشق» (نگاره ۱) و «پادشاه شام در محضر پیامبر ﷺ» (نگاره ۲) را شرح می‌دهند که به ترتیب در نگاره ۱ روایت مذهبی و در نگاره ۲ روایت تاریخی نمایش داده می‌شود و شمایل پیامبر ﷺ و عناصر موجود در تصویر با این مضمون در ارتباط هستند. مضمون سه نگاره دوران ایلخانی در مورد «پیشگویی بحیرای راهی» (نگاره ۳) و رسول خدا ﷺ در مباحله» (نگاره ۴) روایت تاریخی و «معراج» (نگاره ۵) روایت مذهبی می‌باشند و شمایل پیامبر ﷺ و کل نگاره با مضمون در ارتباط هستند. سه نگاره دوران تیموری «ماجرای معراج پیامبر ﷺ رو به سوی باغ‌های بهشت» (نگاره ۶)، «رسول خدا ﷺ در فتح مکه» (نگاره ۷) و «پیامبر ﷺ با دوازده امام ﷺ در عرصه قیامت» (نگاره ۸) را روایت می‌کنند که به ترتیب روایت‌های مذهبی، تاریخی و مذهبی را بازگو می‌کنند و نگاره و عناصر موجود در تصویر با مضمون در ارتباط هستند. سه نگاره دوران صفوی «ماجرای معراج رسول خدا ﷺ» (نگاره ۹)، «پیامبر ﷺ در حال نظاره علی ﷺ» (نگاره ۱۰) و واقعه غدیر خم (نگاره ۱۱) را شرح می‌دهند که به ترتیب روایت نمادین، تاریخی و تاریخی دارند و عناصر تصویر با مضمون در ارتباط هستند (جدول ۱).

جدول شماره ۱ - تحلیل ویژگی‌های مضمونی در شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ، مکاتب تاریخ میانه ایران

عصر سلجوقی	عصر ایلخانی		عصر تیموری		عصر صفوی		شرح مضمونی	ارتباط با مضمون	تناسب صورت با محتوا	نوع روایت																																																	
	ورقه و گلشاه	جامع التواریخ	آثارالباقیه	معراج‌نامه	معراج‌نامه	خمسه نظامی					روضه‌الصفا	عصر مذهبی	تاریخی	تاریخی	تاریخی	تاریخی																																											
شمایل ۱	شمایل ۲	شمایل ۳	شمایل ۴	شمایل ۵	شمایل ۶	شمایل ۷	شمایل ۸	شمایل ۹	شمایل ۱۰	شمایل ۱۱	دیندار پیامبر ﷺ از مقبره دو عاشق	*	دیندار پیامبر ﷺ در محضر پادشاه شام	*	پیامبر ﷺ در پادشاه شام	پیامبر ﷺ در پیشگویی بحیرای راهی	رسول خدا ﷺ در ماهله	معراج رسول خدا ﷺ	معراج پیامبر ﷺ رو به‌سوی باغ‌های بهشت	رسول خدا ﷺ در فتح مکه	معراج پیامبر ﷺ با ۱۲ امام ﷺ در عرصه قیامت	معراج رسول خدا ﷺ	پیامبر ﷺ در حال نظاره علی	واقع‌غدير خم	جزئیات صورت از بین رفته. سر مبارک، بین صورت از جزئیات	فرشته بالای سر مبارک، توجه به جزئیات، پرداخت در جامه پیامبر ﷺ	بزرگ و دارای عمایه‌های دارای طرح و شالی بزرگ روی آن قرار گرفته	جبرئیل، فرشته‌های گرداگرد پیامبر ﷺ، لباس ساده و عمایه متفاوت که به‌صورت محکم بسته شده، رنگ سفید و نورانی صورت پیامبر ﷺ	فرم شعله گون اطراف سر و عمایه‌های محکم بر دور عرق چین بسته شده است فرشته و رنگ‌های غالب عمایه‌های بر دور عرق چین	فرم شعله گون اطراف سر مبارک، نقاب روی صورت، شالی بر عمایه‌های بر دور عرق چین	فرم شعله گون اطراف سر، شالی باریک و بلند دور گردن، عمایه‌های بر دور عرق چین، روئند بر روی صورت	فرم شعله گون اطراف سر روئند شالی باریک و بلند دور گردن و بلند دور عمایه‌های بر شالی باریک و بلند دور گردن	فرم شعله گون اطراف سر مبارک عمایه روئند پیامبر ﷺ شالی باریک و بلند دور گردن	جزئیات صورت از بین رفته. سر مبارک، دارای عمایه‌های دارای طرح و شالی بزرگ روی آن قرار گرفته	فرم شعله گون اطراف سر و عمایه‌های محکم بر دور عرق چین بسته شده است فرشته و رنگ‌های غالب عمایه‌های بر دور عرق چین	فرم شعله گون اطراف سر، شالی باریک و بلند دور گردن، عمایه‌های بر دور عرق چین، روئند بر روی صورت	فرم شعله گون اطراف سر روئند شالی باریک و بلند دور گردن و بلند دور عمایه‌های بر شالی باریک و بلند دور گردن	فرم شعله گون اطراف سر مبارک عمایه روئند پیامبر ﷺ شالی باریک و بلند دور گردن	جزئیات صورت از بین رفته. سر مبارک، دارای عمایه‌های دارای طرح و شالی بزرگ روی آن قرار گرفته	فرم شعله گون اطراف سر و عمایه‌های محکم بر دور عرق چین بسته شده است فرشته و رنگ‌های غالب عمایه‌های بر دور عرق چین	فرم شعله گون اطراف سر، شالی باریک و بلند دور گردن، عمایه‌های بر دور عرق چین، روئند بر روی صورت	فرم شعله گون اطراف سر روئند شالی باریک و بلند دور گردن و بلند دور عمایه‌های بر شالی باریک و بلند دور گردن	فرم شعله گون اطراف سر مبارک عمایه روئند پیامبر ﷺ شالی باریک و بلند دور گردن	عصر مذهبی	تاریخی	تاریخی	تاریخی	عصر مذهبی	تاریخی	تاریخی	عصر مذهبی	تاریخی	تاریخی	عصر مذهبی	تاریخی	تاریخی	عصر مذهبی	تاریخی	تاریخی

(نگارندگان)

دو. تحلیل ویژگی‌های بصری و ساختاری

نخستین تصاویری که در تاریخ میانه ایران در اختیار ما قرار دارد و در آن شمایل مبارک پیامبر ﷺ نقش بسته است، نگاره‌های ۱ و ۲ مربوط به عصر سلجوقی است. در این تصاویر، نگارگر ویژگی‌هایی همچون چهره، هاله‌ای دور سر و نوع پوشش را به‌طور یکسان در همه پیکره‌ها اعمال کرده است؛ از آنجایی که تمامی افراد با نژاد عرب در این نگاره دور سرشان هاله طلایی وجود دارد، نمی‌توان استدلال کرد که این هاله جنبه تقدس برای پیامبر ﷺ داشته باشد. لباس پیامبر ﷺ از سایرین ساده‌تر و با رنگ سفید و بنفش کم‌رنگ محصور شده و هیچ‌گونه ریزه کاری ندارد. تناسبات سر به طول قامت بزرگ‌تر و نسبت عرض سر به عرض شانه نیز بزرگ‌تر نمایانده شده است، شمایل‌های ۳، ۴ و ۵ عصر ایلخانی نیز فارغ از محدودیت ترسیم شده‌اند؛ در تناسبات نگاره ۳، نسبت سر به طول قامت بزرگ‌تر و نسبت عرض سر به عرض شانه دارای شانه‌هایی کوچک می‌باشند. در نگاره‌های ۴ و ۵ نسبت‌های پیکره‌ها در حد متعارف ترسیم شده‌اند، همچنین در شمایل‌های ۶ و ۸ عصر تیموری، آزادی عمل هنرمند دیده می‌شود؛ اما در نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو، شمایل شماره ۷ چهره مبارک پیامبر ﷺ با نقابی پوشانده شده است. نگاره شماره ۸ نسخه گلچین اسکندر سلطان پیامبر ﷺ و حضرت علی علیه السلام و حسنین علیهم السلام همگی در فرمی از شعله آتشین از سرتاپا قرار گرفته‌اند. در خمسه نظامی نگاره ۹، پیکر حضرت محمد صلی الله علیه و آله تماماً در فرم شعله آتشین از نور به همراه عمامه‌ای سفید و دستاری بر دور گردن، تناسبات پیکر پیامبر ﷺ مانند تناسبات سایر پیکرها انجام شده است. در نگاره ۶ و ۷ تناسبات نسبت سر به طول متعارف و دارای اندازه‌های معمول می‌باشند. در شمایل‌های ۹، ۱۰ و ۱۱ عصر صفوی، نگارگر صورت مبارک پیامبر ﷺ را با سربندی سفید پوشانیده و هاله‌ای به فرم شعله آتشین برگرد سر آورده و نسبت‌ها در حد متعارف ترسیم شده‌اند. در تمام ادوار تاریخ میانه ایران، رویکرد نگارگران در ترسیم شمایل‌ها آمیزه‌ای از تخیل و واقعیت است و این نشان از مهارت هنرمند در ترسیم فضاهاى خیالی است.

در تحلیل ویژگی‌های ساختاری، در نگاره‌های ۱ و ۲ مربوط به دوران سلجوقی، دقت در ریزه کاری‌ها و جزئیات دیده نمی‌شود و از فضا سازی بسته استفاده شده است. در نگاره ۳ شمایل در قسمت یک‌چهارم از سمت چپ نگاره مصور شده و نگاره دارای فضایی بسته، ایستا و غیرقرینه هست. شمایل در نگاره ۴، در قسمت یک‌سوم سمت راست نگاره و در پوشش دارای جزئیات و نقوش تزئینی به نمایش گذاشته شده و فضا سازی فراخ و ترکیب بندی ایستا و غیرقرینه است. در نگاره ۵ مربوط به دوران ایلخانی، شمایل در قسمت یک‌سوم از سمت چپ نگاره و در قسمت بالای کادر

قرار گرفته و نوع رویکرد متافیزیکی، شمایل پیامبر ﷺ بدون جزئیات و دارای فضا سازی فراخ و ترکیب بندی پویا و غیرقرینه است. در نگاره ۶ متعلق به دوران تیموری، شمایل در سمت راست و در قسمت یک سوم قرار گرفته و نوع رویکرد متافیزیکی و شمایل دارای جزئیات، فضا سازی بسته و ترکیب بندی ایستا و قرینه هست. شمایل در نگاره ۷ در سمت راست و در قسمت یک سوم قرار گرفته و نگارگر از نمایش جزئیات، فضا سازی بسته، ترکیب بندی غیرقرینه پویا بهره برده است. در نگاره ۸ شمایل در قسمت چپ و در قسمت یک سوم قرار دارد و دارای جزئیات، فضا سازی فراخ و ترکیب بندی غیرقرینه و پویا است. در نگاره ۹ و در عصر صفوی، شمایل پیامبر ﷺ در مرکز و دارای جزئیات، فضا سازی فراخ و ترکیب بندی ماریچ و غیرقرینه نقش بسته است. در نگاره ۱۰ شمایل پیامبر ﷺ در سمت راست و در قسمت یک سوم و دارای جزئیات می باشد و نگارگر از فضا سازی فراخ، پویا و پرتحرک و غیرقرینه استفاده نموده است. شمایل موجود در نگاره ۱۱ در قسمت یک سوم از سمت راست نگاره جای دارد و همراه با جزئیات، فضا سازی فراخ، ترکیب بندی پرتحرک و غیرقرینه می باشد (جدول ۲).

جدول شماره ۲ - تحلیل ویژگی‌های تصویری و ساختاری در شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ

مکاتب تاریخ میانه ایران

عمر سلجوقی	عمر ایلیاخی	عمر تیموری	عصر صفوی		نوع خطوط
			ورقه و گلشاه	جامع التواریخ	
شمایل ۱	شمایل ۳	شمایل ۶	شمایل ۱۰	شمایل ۹	نمایش مقام و جایگاه اجتماعی
پوشش ساده	پوشش ساده	پوشش ساده	پوشش ساده و شالی روی شانه	پوشش ساده و شالی روی شانه	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
وجود دارد	وجود ندارد	وجود دارد	وجود دارد	وجود دارد	نمایش مقام و جایگاه اجتماعی
رعایت نشده	رعایت نشده	رعایت شده	رعایت شده	رعایت شده	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
متین و آرام	متین و آرام	متین و آرام	متین و آرام	متین و آرام	نمایش مقام و جایگاه اجتماعی
۳ رنگ	۲ رنگ	۶ رنگ	۲ رنگ	۴ رنگ	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
شمایل در پلان ۲	شمایل در پلان ۱	شمایل در پلان ۱	شمایل در پلان ۲	شمایل در پلان ۳	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
لباس بسیار ساده و رنگ روشن و همچنین دست‌های رو به بالا به نشان دعا و شکرگزاری پروردگار	فرشته بالای سر لباس و ایستادن و طرح دار	لباس ساده و متفاوت ایشان، جبرئیل و فرشته‌ها گرداگرد پیامبر ﷺ، لباس رنگ سفید و نورانی	لباس ساده فرم عمامه و فرم شعله آتش در پشت سر	لباس ساده فرم عمامه و فرم شعله آتش در پشت سر و نقاب بر روی صورت	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
نمایش صورت و فرم هاله دور سر	بدون هاله	با فرم هاله	با فرم هاله	با فرم هاله	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
در یک‌سوم نگاره	در یک‌چهارم نگاره	در یک‌سوم نگاره	در یک‌سوم نگاره	در یک‌سوم نگاره	نمایش مقام و جایگاه اجتماعی
در مرکز نگاره	در یک‌چهارم نگاره	در یک‌سوم نگاره	در یک‌سوم نگاره	در مرکز نگاره	نمایش صورت و فرم هاله دور سر
خطوط نرم	خطوط خشک و زاویه‌دار	ترکیبی از خطوط نرم و منحنی و ایستا	خطوط نرم و منحنی	خطوط نرم و منحنی	نوع خطوط

نتیجه

این پژوهش بر مبنای بررسی سیر تحول شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ در مکاتب نگارگری تاریخ میانه ایران استوار می‌باشد. در این راستا با تحلیل و تطبیق فرمی و ریخت‌شناسانه یازده شمایل نگاره ممتاز و منسوب به پیامبر ﷺ در دوره‌های درخشان نگارگری در تاریخ میانه ایران، این نتایج به دست آمده است:

- براساس مستندات موجود، عصر سلجوقی (مکتب قونیه) آغازگر شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ است. این شمایل‌ها، بسیار ساده، با کمی پرداخت و توجه به جزئیات، دورگیری زمخت و باندام‌هایی مورب می‌باشند. آنچه در این دوران حائز اهمیت است، علاوه بر بیانی ساده در ترسیم پیامبر ﷺ و اهمیت دادن به صحنه‌پردازی کلی و بیان واقعه داستان، ترسیم چهره پیامبر ﷺ از زاویه روبرو است که احتمالاً ریشه در هنر بودائی داشته است. از نشانه‌های خاص این مکتب، عدم تقدس‌هاله دور سر است که کاربرد آن برای همه فیگورها بالاخص فیگورهای با نژاد عرب، عمومیت داشته و علاوه بر جنبه تزئینی آن، نقش مهمی در جداسازی پیکره از زمینه ایفا کرده است. از دیگر ویژگی‌های شمایل‌نگاری سلجوقی می‌توان به پیکره‌های کوتاه با سرهای بزرگ، نوار باریک روی بازو یا لباس، کاربرد رنگ‌های تخت بدون سایه‌پردازی، فضاسازی بسته و پویا و نگاره‌هایی با دو پلان که شمایل پیامبر ﷺ در پلان دوم قرار گرفته، و ساختاری که ترکیبی از خطوط مستقیم و گاه منحنی است و بر جایگاه شمایل تأکید دارد، اشاره کرد.

- شمایل‌نگاری عصر ایلخانی (مکتب تبریز)، دارای تحولات بیشتری است. وفور تصویرسازی رسول خدا ﷺ بالاخص در نسخ *جامع‌التواریخ* نشان از آزادی عمل هنرمند در شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ داشته است. در این دوره قامت پیکرها بلندتر شده و از بزرگی سر و فریگی اندام کاسته شده است. همچنین تا حدودی ریزه‌کاری انجام گرفته و الحاقات عناصر تصویری چون نقش فرشتگان و هاله دور سر و همچنین افزایش فضای نگاره‌ها به چهار پلان معمول بوده، ولی همچنان فرم دایره طلایی مانند دوره سلجوقی در پشت سر تمامی افراد حاضر در نگاره مرسوم بوده است. رنگ‌ها تخت و بدون سایه‌پردازی است ولی تنوع رنگ در این دوره نسبت به دوره سلجوقیان بیشتر می‌باشد. تأکید ساختار هندسی نگاره‌های این دوره نیز بر جایگاه و محل قرارگیری شمایل پیامبر ﷺ است.

- عصر تیموری (مکاتب هرات و شیراز) با دوره‌های قبل تفاوت چشمگیری دارد. پیامبر ﷺ با هاله‌ای آتشین در پشت سر و نقابی بر چهره، از دیگران کاملاً متمایز شده و مانند نگارگری عصر

ایلخانی، پیکر از قامت بلند و تناسب بیشتری برخوردار است. پیکرها برخلاف دوره سلجوقی و مانند دوران ایلخانیان کاملاً صاف و عمود ترسیم شده‌اند. ارتباط شمایل‌ها با فضای معماری، بسیار پرکار و دارای نقوش هندسی متنوع و فضای داخلی مشهود است. در نگاره‌های این دوره فضا بر فرم شمایل غالب می‌باشد؛ به بیان دیگر، شمایل بخش کوچکی از فضای گسترده نگاره را تشکیل می‌دهد. در این عصر، همچنان نوع پوشش مانند دوره سلجوقی، ساده و یکنواخت است. رنگ لباس پیامبر ﷺ عموماً سبز است و به نظر می‌آید که این رنگ مختص به شخص ایشان بوده است. رنگ‌پردازی همچنان تخت و بدون سایه‌پردازی، با قلم‌گیری ظریف‌تر از دوران قبل است و ترکیب‌بندی همچنان غیرقرینه و ایستا و پرتحرک می‌باشد. ساختار هندسی نگاره‌ها بر مبنای خطوط منحنی استوار است و بر جایگاه پیامبر ﷺ تأکید دارد.

- عصر صفویه (مکاتب تبریز و شیراز)، اوج شکوفایی در پرداختن به شمایل پیامبر ﷺ است. از جمله ویژگی‌های شمایل‌نگاری این عصر، پیکرهایی با قامت بلند و سرهای متناسب و فرم آتشین شعله‌های پشت سر شمایل نیز بسیار بلندتر و دارای شاخه‌های متعددتر نسبت به دوران تیموری است. شمایل‌نگاری این دوران، به واسطه داشتن فرم آتش در پشت سر، نقاب بر روی صورت، شالی دور گردن و ظرافت و نقوش متنوع بر روی جامه، از ادوار پیشین کاملاً متمایز است. نگاره‌ها همچنان از سه یا چهار پلان تشکیل شده‌اند و دارای رنگ‌پردازی یکنواخت و بدون سایه و قلم‌گیری بسیار ظریف و خلق فضاهای پرنقش‌ونگار می‌باشند. در این دوران برخلاف دوران تیموری، برتری شمایل را نسبت به محیط نگاره شاهد هستیم؛ رنگ لباس پیامبر ﷺ که در دوره تیموری سبز انتخاب می‌شد، در بعضی از نگاره‌های صفوی نیز رعایت شده است. دو عصر تیموری و صفوی در ساختار، ویژگی‌های مشترکی دارند که عبارت‌اند از: ترکیب‌بندی‌های حلزونی و دایره‌وار که برای مفهوم حرکت معنوی شمایل به سوی حق و تعادل در اثر، به واسطه قرینه‌سازی صورت گرفته است. بارزترین ویژگی رنگ‌شناسی این شمایل‌ها، کاربرد رنگ‌های سرد و گرم، تیره و روشن، هارمونی و هماهنگی رنگی است که نگارگر آن را در تأکید بر مقام پیامبر ﷺ به نیکی بکار برده است. مهارتی که با پایان یافتن عصر تاریخ میانه ایران، در شمایل‌نگاری رسول خدا ﷺ به تدریج رنگ می‌بازد و از رونق می‌افتد.

منابع و مأخذ

۱. آتابای، بدری، *فهرست تاریخ، سفرنامه، سیاحت‌نامه، روزنامه، جغرافیای خطی کتابخانه سلطنتی*، تهران، کتابخانه سلطنتی، ۲۵۳۶.

۲. پاکباز، رویین، *نقاشی ایران از دیرباز تا امروز*، ج ۹، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۷۹.
۳. پی. واینر، فیلیپ، *فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها*، ترجمه جمعی از مترجمان، تهران، سعادت، ۱۳۸۵.
۴. دهخدا، علی‌اکبر، *نعت‌نامه*، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سیدجعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۵. سعیدی‌زاده، محمدجواد و سید رضی موسوی گیلانی، «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ تا قبل از دوره ایلخانی»، *فصلنامه علمی - پژوهشی نگره*، تهران، ۱۳۹۳، ص ۳۷ - ۴۵.
۶. شایسته‌فر، مهناز، «بررسی تأثیر سیره پیامبر اکرم ﷺ بر هنر نگارگری و معماری اسلامی»، *دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ش ۵، ص ۱۴۰ - ۱۱۹.
۷. شایسته‌فر، مهناز، «عنصر الوهیت در نگارگری تیموری»، *همایش هنر اسلامی*، ۱۳۸۲.
۸. شایسته‌فر، مهناز، *هنر شیعی؛ عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری دوره تیموریان و صفویان*، تهران، انتشارات مطالعات نشریه هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
۹. شیرازی، ماه‌منیر، «بررسی ویژگی‌های پیکره و شمایل‌نگاری بودا در دیوارنگاری و مجسمه‌های بودا در مشرق زمین»، *نشریه نقش‌مايه*، ۱۳۹۱، دوره ۵، ش ۱۳، ص ۱۲۶ - ۱۱۳.
۱۰. شین دشتگل، هلنا، «چهره پیامبر اسلام ﷺ در روند تصویرگری آیینی»، *روزنامه شرق*، ۲ اسفند ۱۳۸۴، ش ۷۰۳.
۱۱. شین دشتگل، هلنا، *معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکره‌نگاری حضرت محمد ﷺ*، چ ۱، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹.
۱۲. صفا، ذبیح‌الله، *تاریخ ادبیات ایران*، ج ۳ و ۴، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
۱۳. عکاشه، ثروت، *نگارگری اسلامی*، ترجمه غلامرضا تهامی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۴. لمبتن، آن، *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه آژند، تهران، نشر نی، ۱۳۸۶.
۱۵. یاسینی، سیده راضیه، «سیر تطوّر شمایل‌نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه»، *دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، تابستان ۱۳۹۵، دوره ۱۱، ش ۳۸، ص ۲۱ - ۵.
۱۶. یاسینی، سیده راضیه، *شمایل‌نگاری دینی در ایران و غرب از آغاز تا دوره معاصر*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۵.

17. Chester Beatty Library, a Catalogue of the Persian manuscripts and miniatures, volume III, M88. 221. 398BY. A. J. ARBERRY. B. W. ROBINSON. THE. J. V. S. WILKINSON.
18. Gruber, Christiane, "IMAGES", Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God. Ed. Adam Walker, Coeli Fitzpatrick. Santa Barbara, CA: ABC - CLIO, 2014, p. 287 – 294.
19. Ientz, T. & Lowry, G, Timur and the Princely vision, Persian art and culture in the fifteenth century, Losangles and Washington D. c., 1989.
20. URL 1: <https://resources.aldaad.org> & <http://newsweek.com> (Gruber, Christiane (1/9/2015), The Koran Does Not Forbid Images of the Prophet, p. 1 – 9.
21. URL 2: <http://chesterbeatty.ie>